

UOT 94

I PYOTRUN XƏZƏR YÜRÜŞÜ

Tofiq Teyyub oğlu Mustafazadə
AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu
tofiq.mustafazade@mail.ru

Açar sözlər: *I Pyotr, Xəzər dənizi, Azərbaycan, İran yürüşü, Osmanlı imperiyası*

КАСПИЙСКИЙ ПОХОД ПЕТРА I

Тофик Мустафазаде

Ключевые слова: *Петр I, Каспийское море, Азербайджан, Персидский поход, Османская империя*

В статье освещается Каспийский поход Петра I, осуществленный в 1722 году, известный в исторической литературе как "Персидский поход". Отмечается, что Петр, стремившийся к завоеванию всего Прикаспийского региона, в том числе Азербайджана, хотел превратить это море во "внутреннее озеро" России. Только резкая реакция Османской империи, давней соперницы России, помешала Петру I полностью осуществить свое намерение, и он вынужден был довольствоваться присоединением лишь узкой прикаспийской полосы. Но и эту территорию Россия смогла удержать только до 1735 года. Таким образом, военная авантюра Петра I, обернувшаяся для России потерей больших людских сил и материальных ценностей, окончилась крахом.

PETER THE GREAT'S CASPIAN CAMPAIGN

Tofiq Mustafazade

Keywords: *Peter the Great, Caspian Sea, Azerbaijan, Persian campaign, Ottoman Empire*

This article examines Peter the Greats Caspian campaign that held in 1722 which received the name "Persian campaign" in historical literature. It is indicated, that Peter, who was striving to conquer the Caspian region, including Azerbaijan, wanted to turn this sea into the "inner lake" of Russia. However, a sharp reaction of the Ottoman Empire that was a long-standing rival of Russia prevented Peter from fully implementing his intention and he was forced to content with joining only a narrow Caspian strip. Russia was able to keep this territory until 1735. Thus, Peter's military adventure, which cost Russia a large human and material price, failed.

Rusların ən tanınmış çarlarından biri olan I Pyotrın xarici siyasətinin əsas istiqamətini dənizlərə çıxış uğrunda mübarizə təşkil etmişdir. Onun Baltik dənizinə çıxış uğrunda mübarizəsinin geniş tədqiq olunmasını Xəzər dənizinə çıxışı uğrunda söyləmək olmaz. Buna görə də oxucuya bu barədə müəyyən məlumat vermək istərdik.

Rus çarı Pyotr Alekseeviçin (1682-1725) hələ uşaqlıqdan dənizçiliyə böyük həvəs göstərdiyi hamıya məlumdur. Uşaq ikən onun əsas əyləncələrindən biri məhz gəmiçiliklə bağlı olmuşdur. Çar taxtına oturduqdan sonra, o, Rusiyanı böyük dəniz dövlətinə çevirmək xəyalına düşür və bu xəyalını gerçəkləşdirmək üçün hər vasitədən istifadə edirdi. Hətta, Qərbi Avropaya gedib dənizçilik işini öyrənmək xatirinə, öz kimliyini gizlədərək, Hollandiyada bir dülgər sifətilə tərsanələrdə çalışmışdı.

Rusiyaya qayıdan kimi Pyotr Baltik dənizi sahilinə çıxış əldə etmək üçün İsveçlə "Şimal müharibəsi adını almış uzun sürən müharibəyə (1700-1721) başladı və Fin körfəzi sahilində azacıq ərazi ələ keçirincə burada gələcək paytaxtın" - Peterburqun əsasını qoydu və öz təbirincə desək, "Avropaya pəncərə" açdı.

Baltik dənizinə çıxış Pyotru qane etdimi? Yox! Axı o, donmayan dənizlərdə - Qara dənizdə və Xəzər dənizində hökmran olmaq istəyirdi. Çünki, merkantilist siyasət ("merkantilizm" - xaricə daha çox mal ixrac edib, ölkəyə daha çox pul gətirilməsinə nail olmaq deməkdir) yeridən çar bununla Şərqlə Qərb arasında tranzit ticarətə nəzarəti ələ keçirib, böyük gəlir mənbəyi əldə etmiş olurdu. Digər tərəfdən də, Rusiyanın əzəli rəqibi Osmanlı imperiyasına zərbə endirib, onun paytaxtını, o zaman "qızıl körpu" adlandırılan İstanbulu ələ keçirmək imkanı əldə edərdi.

Türk halvası I Pyotrın boğazında qaldı və ya o, necə əsir düşməkdən xilas ola bildi? Bu elə bir zaman idi ki, Osmanlı dövləti Avropa dövlətləri koalisiyası ilə qanlı müharibələrdən yorulmuş və məğlub duruma çıxmışdı. Rus çarı fikirləşirdi ki, indi Osmanlını asanlıqla məğlubıyyətə uğrada bilər. Buna görə də 1709-cu ildə Poltava döyüşündə sarsıdıcı məğlubıyyətə

uğratdığı Osmanlı ərazisinə sığınmış İsveç hökmdarı XII Karlı təqib etmək bəhanəsiylə Osmanlı mülklərinə soxuldu. Lakin özü tələyə düşdü və osmanlı baş vəziri Baltaçı Mehmet paşanın başçılıq etdiyi osmanlı qüvvələri tərəfindən mühasirəyə alındı. Vəziyyət çox böhranlı idi. Silah-sursat, ən başlıcası isə ərzaq çatışmırdı. Hətta bəzi rus zabidləri qarşı tərəfdə düran türk zabidlərindən xahiş edirdilər ki, onların nəzarəti altında olan çəmənliklərdən rus əsgərlərinə bişirib yemək üçün göy-göyərtili və yaşıl ot yığmağa icazə versinlər. Çarın xilas olmaq ümidi tamamilə üzölmüşdü və o, hətta Senata yazırdı ki, taxta çıxarmaq üçün yeni namizəd tapsınlar. Lakin elə bu anda Pyotrun yaxınları, o cümlədən məşuqəsi (gələcək arvadı) Yekaterina çıxış yolu tapdılar: Yekaterina öz qızıklarını, eləcə də zabit arvadlarının bəzək və daş-qaşlarını toplayaraq, bir neçə zabitlə birlikdə Baltaçı Mehmet paşanın çatdırına gedib, çarı və onun ordusunu buraxmaq üçün yalvardı. Qızıldan və daş-qaşdan gözləri qamaşan, bəlkə də həm də Yekaterinanın gözəlliyi qarşısında özünü itirən vəzir güzəştə getdi. O, mühasirəni davam etdirib daha çox qan axıtmaqdan, Osmanlı üçün əlverişli, rus çarı üçün isə çox ağır və təhqiramiz şərtlərlə barışığa imza atdı və beləliklə də Pyotr xilas oldu.

Balaca erməni böyük Pyotru necə aldatdı? Qara dənizə çıxış əldə edə bilməyib, başı daşa dəyən I Pyotr bütün diqqətini Xəzər dənizinə yönəltdi. Bir zamanlar dünyanın ən qüdrətli dövlətlərindən olan Səfəvi dövlətinin dərin iqtisadi və siyasi böhran keçirməsi onun ərazilərini, o cümlədən Xəzər dənizinin cənub-qərb və cənub sahillərini ələ keçirməyə ümid verirdi. Bu əraziləri ələ keçirməklə çar bir tərəfdən Volqa-Xəzər ticarət yolu üzərində ağalığa nail olar, digər tərəfdən də Şirvan və Gilan kimi zəngin ipək rayonlarını ələ keçirməklə rus manufakturaları üçün xammal mənbəyi əldə edər, həm də, Osmanlı imperiyasının sağ cinahında yerləşməklə onu təhdid etmək imkanı əldə etmiş olardı. Xəzər dənizi bir cəhətdən də çarın diqqətini cəlb edirdi. O zamanlar Rusiya da belə fərz edirdilər ki, mənəbini Himalay dağlarından götürən Amu-Dərya və Sır-Dərya çayları Xəzər dənizinə tökülürlər (Bu fərziyyənin yaranmasına o səbəb olmuşdu ki, XVII yüzillikdə zəlzələ nəticəsində adı keçən çaylar məcrasını dəyişərək Xəzər dənizinə çıxmış, yalnız bir müddət sonra əvvəlki axarına qayıtmışdı).

Bu zaman, daha doğrusu 1703-cü ildə birtəhər rus sarayına yol tapan İsrail Ori adlı bir erməni də çarın işğalçılıq ehtiraslarını daha da alovlandırdı.

Ori Cənubi Qafqazda yaşayan azsaylı ermənilər və onların gücü haqqında şişirtmə məlumatlar verərək, iddia etdi ki, rus çarı bu bölgəyə yürüş edərsə, ermənlər yüz minlik ordunu ərzaqla təmin edə bilərlər; və ya cəmisi 10-25 minlik bir rus qoşunu Cənubi Qafqaza gələrsə 50 mindən çox erməni silahlısı rus bayrağı ətrafında toplaşar və Rusiya asanlıqla nəinki bütün Cənubi Qafqazı, hətta İranın xeyli hissəsini ələ keçirə bilər.

“İran yürüşü”nə hazırlıq. Az qüvvə ilə böyük və zəngin ərazilər tutmaq perspektivi I Pyotru həvəsə saldı və o, Səfəvi dövləti haqqında daha çox məlumat əldə etmək qərarına gəldi. 1716-cı ildə rəsmən ticarət müqaviləsi bağlanması üçün Səfəvi sarayına göndərilmiş A.P.Volinskiyə çarın verdiyi gizli təlimatda tapşırırdı ki, keçdiyi yolları diqqətlə öyrənsin, qalaların yerlərini müəyyənləşdirsin, Xəzərə hansı çayların töküldüyünü və həmin çaylarla haralara kim üzməyin mümkünlüyünü, mənbəyini Hindistandan başlayan çayların olub olmadığını müəyyənləşdirsin. Volinski həm də osmanlı-səfəvi münasibətlərinin vəziyyətini öyrənmək səfəvilərə osmanlıların onların başlıca düşməni olması fikrini təlqin etməli idi [23, v.46; 2, s.19-20; 14, s.53-54]. Volinski çarın göstərişlərini yerinə yetirərək onu Səfəvi dövlətinin vəziyyəti ilə bağlı ətraflı məlumatlandırdı, bu dövlətin dərin böhran içərisində olduğunu bildirib, onun ərazilərini tutmaq üçün hərbi müdaxiləyə başlamağın məqamı olduğunu, nəinki bütöv ordu, hətta kiçik korpusla da uğur qazanmağın mümkünlüyünü bildirdi [29, s.167].

Nə qədər ki, Şimal müharibəsi davam edirdi, I Pyotr cənuba yürüşə başlaya bilmirdi. Lakin yürüşə hazırlıq üçün müəyyən tədbirlər görülürdü. 1719-cu ildə poruçik Fon Verden və leytenant Fyodr Soymonov Xəzər dənizinin cənub-qərb sahillərini tədqiq etmək üçün göndərildi [29, s.167-169]. Eyni zamanda Şamaxıya vitse-konsul göndərmək üçün adam seçmək məsələsi ilə əlaqədar I Pyotr göstəriş verdi ki, elə zabit seçilsin ki, Şamaxıya gedib, geriyə qayıdarkən yolu yaxşı-yaxşı öyrənsin, ərazinin qoşun keçməsi üçün su, at yemi və s. cəhətdən əlverişli olub-olmamasını müəyyənləşdirsin [2, s.19; 14, s.53-54; 29].

Dağılmaqda olan dövlətə hücum. 1721-ci ilin əvvəlində Şimal müharibəsi zəfərlə başa çatdıqdan sonra çar cənuba yürüşə səylə hazırlaşmağa başladı. Yürüş üçün əlverişli bəhanə də tapıldı. Məlumdur ki, 1721-ci ilin avqustunda Hacı Davudun başçılıq etdiyi Şirvan üsyançıları və müttəfiqləri Surxay xan Qazıqumuqlu Şamaxı şəhərini alarkən şəhərdə olan 5 rus taciri öldürülmüş və əmlakları qarət olunmuşdu [3, v.34-35]. Günahkarları cəzalandırmaq adı ilə yürüşə çıxmaq olardı.

I Pyotr yürüşü 1723-cü ildə başlamağı planlaşdırsa da, 1722-ci ilin martında qiyamçı əfqan tayfalarının Səfəvi şah qoşunlarını məğlubiyyətə uğradıb, paytaxt İsfahanı mühasirəyə alması xəbərini alıb, osmanlıların onu qabaqlayaraq Səfəvi ərazilərinə daxil olacağından ehtiyatlanmaqla, bir il öncə hərəkətə keçdi. 1722-ci ilin iyununda arvadı Yekaterina ilə birlikdə Həştərxana gələn Pyotr əvvəlcə yürüşün keçəcəyi yerlərdə əhalini sakitləşdirmək üçün tarixə “I Pyotrun Manifesti” adı ilə daxil olan türk və fars dilində bəyannamə çap etdirib yaydırdı. Bəyannamədə yürüşün həqiqi səbəbləri pərdələnərək elan olunurdu ki, guya yürüş səfəvi şahına yardım məqsədilə təşkil olunur, qiyamçılar cəzalandırıldıqdan və şah öz gücünü bərpa etdikdən sonra rus

qoşunları tutduqları əraziləri tərk edəcək. Eyni zamanda bildirilirdi ki, rus əsgərlərinin yerli əhaliyə qarşı hər hansı zorakılıq hərəkəti sərt şəkildə cəzalandırılacaq [4, v.4; 5, v.244; 25, v.3; 11, s.131].

Rus qoşunlarının cənuba yürüşü 1722-ci ilin iyulun 18-də göyertəsində I Pyotrun başçılıq etdiyi piyada hissələrinin olduğu gəmilərin Həştərxandan üzməsi ilə başladı [4, v.44; 30, s.1]. Briqadir Veteraninin başçılıq etdiyi süvari hissələri quru yolu ilə hərəkət etdi. Bir sıra məlumatlara görə, yürüşdə iştirak edən döyüşçülərin ümumi sayı 106 mindən çox idi [9, s.65].

İyulun 28-də Aqraxan burnunda sahilə çıxan imperator bir həftəyə qədər süvari hissələri gözləməli oldu [4, v.45].

Bundan sonra hərəkət edən rus ordusu Azərbaycanın Dərbənd şəhərinə çatdı. Qeyd edək ki, rus ordusu dağılmaqda olan Səfəvi dövlətinin qoşunlarının ciddi müqavimətinə rast gəlmədi. Yalnız ayrı-ayrı şəhər qarnizonları müqavimət göstərməyə cəhd göstərirdilər. Bir sıra Səfəvi hərbi rəisləri qüvvəsi qat-qat üstün olan düşməyə itaət edib, onun xidmətinə daxil olmağı daha məqsədəuyğun hesab edirdilər. Hələ bundan əvvəl şəhəri taleyin öhdəsinə buraxaraq İrana gedən Alxas sultandan sonra rus ordusunun yaxınlaşması ilə əlaqədar Dərbənddə iki qruplaşma yaranmışdı. Nüfuzlu feodal Arslan bəyin başçılıq etdiyi qrup Qaytaq usmisi və Hacı Davudla birləşib, rus ordusuna müqavimət göstərməyi təklif etdiyi halda, şəhər naibi İmamqulu bəyin başçılıq etdiyi qrup üstün rus qüvvələri qarşısında duruş gətirməyi mümkün sayaraq, müqavimətin mənasız olduğunu düşünür və şəhəri ruslara təslim etməyi təklif edirdi [20, s.14-15].

İkinci qruplaşma üstün gəldi və naib İmamqulu bəy əhali nümayəndələrinin müşayiəti ilə avqustun 23-də şəhər darvazalarının önündə I Protru qarşılayıb, darvazaların rəmzi açarlarını ona təqdim etdi [18, s.36; 26, s.92].

I Pyotrun fiaskoya uğraması. Avqustun sonunda Müşkür mahalı da rus ordusunun ön hissələri tərəfindən tutuldu [21, s.486]. Dərbənddə qısa istirahətdən sonra I Pyotr avqustun 30-da ordusu ilə birlikdə Dərbənddən Bakıya tərəf hərəkət etdi [4, vərəq 102, arxa üzü-103]. Lakin Milukənd çayı yanında I Pyotra xəbər çatdı ki, onun göndərdiyi poruçik Luninin şəhəri ruslara təslim etmək barədə təklifinə şəhər hakimi Məhəmmədhüseyn sultan rədd cavabı verib [4, v.102 a.ü.103]. Pyotr yürüşü davam etdirib silah gücünə Bakını zəbt etmək qərarına gəlsə də, bir sıra səbəblər üzündən səfərini yarımqıç dayandıraraq, ordunun əsas hissəsi ilə geri dönməli oldu. Dərbənddə polkovnik Yungerin başçılığı ilə qarnizon saxlandı [12, s.79].

Rus tarixçiləri Pyotrun bu yürüşünün dayandırılmasının əsas səbəbi kimi aşağıdakıları görürlər: un gətirən gəmilərin qəzaya uğraması ilə əlaqədar ordunun təminatında çətinlik yaranması; uzun və çətin yürüşdən, üzücü istidən, alaf azlığından atların kütləvi surətdə tələf olmağa başlaması; adət olunmayan iqlimdən əsgərlər arasında xəstəlik hallarının artması; Peterburq əyanları

arasında ixtilafın başlaması və nəhayət imperatorun uzun müddət paytaxtdan uzaqda olması ilə əlaqədar İsveçdə Rusiyadan əvəz çıxmaq üçün müharibəyə meylin yaranması [10, s.30; 17, s.531; 16, s.124]. Lakin yürüşün dayandırılmasının bir sıra başqa səbəbləri də var idi: Osmanlı imperiyasının bu yürüşə kəskin mənfi reaksiyası, Pyotrdan ordusunu Səfəvi ərazilərindən dərhal çıxarılmasını tələb edərək, əks təqdirdə Ukraynaya qoşun yeritməklə hədələməsi [6, v.31. a.ü 32,62. a.ü]; Bakıdan mənfi cavab verilməsi ilə yanaşı, Hacı Davudun dağlarda qüvvə toplayaraq rus ordusunun əsas hissəsi Samuru keçəcəyi təqdirdə ona basqına hazırlaşması [7, v.67-68].

Hər bir halda Pyotrun illərlə hazırlaşdığı və uzağa gedən planlar qurduğu halda cüzi ərazi əldə etməklə gəriyə dönməsi, əslində onun tədbirinin fiaskoya uğraması idi.

Xəzər hövzəsində rus-osmanlı rəqabətinin kəskinləşməsi. Qərbi Avropa dövlətlərinin münasibəti. Pyotrun yürüşü Osmanlı sarayının kəskin etirazına səbəb olduğundan iki dövlət arasında münasibətlər son dərəcə kəskinləşdi. I Pyotr Osmanlı sarayını aldatmağa çalışırdı ki, güya o, Səfəvi ərazilərini ilhaq etmək niyyətində deyil, yalnızca qiyamçıları cəzalandırmağa çalışır və hətta Osmanlı hökumətinə Xəzərsahili vilayətlərə öz müşahidəçisini göndərməyi təklif etdi [1,s.43; 27, s.6]. Osmanlı sarayı əvvəlcə Pyotrun sözlərinə inansa da, ancaq çarın özünün başçılığı ilə böyük ordunun Xəzərin cənub-qərb sahillərində peyda olması onu şübhəyə saldı. Rus çarının irəliləməsinə mane olmaq üçün Qars bəylərbəyi Mustafa paşaya Şamaxıya doğru hərəkət etmək əmr olundu [33, s.297].

Qeyd edək ki, bir sıra Qərbi Avropa ölkələri Osmanlı sarayının antirus ovqatını qızıqdırırdılar. İngilis diplomatiyası daha çox canfəşanlıq edirdi. Birləşmiş krallığın dövlət katibi Karteret hesab edirdi ki, Rusiyanın cənub istiqamətində ekspansiyası onun Hindistandakı maraqlarına təhlükə törədir, Hindistanın Avropa ilə ticarəti Rusiya ərazisinə yönəldilə bilər (Pyotrun belə niyyəti doğrudan da vardı); Rusiya öz işğalçılıq planlarını genişləndirərək bilavasitə Osmanlı ərazilərini də tuta bilər. Karteretin göstərişi ilə İstanbuldakı ingilis səfiri S.Stenyan osmanlı-rus ixtilafını dərinləşdirmək üçün hər bir imkandan istifadə edirdi. Karteret 5 yanvar 1723-cü il tarixli məktubunda Stenyana məsləhət görürdü ki, osmanlılara tələq etsin ki, əgər rus çarı nəzərdə tutduğu yerləri ələ keçirsə, Osmanlı dövlətinin Şərqlə Qərb arasında ticarət vasitəçiliyinə böyük zərbə dəyəcək [34, s.71-72].

1723-cü ilin avqustunda Osmanlı sədrəzəmi İbrahim paşa Nevşehirli İstanbuldakı Rusiya nümayəndəsi İ.Neplyuyevi yanına çağıraraq bildirdi ki, onun hökmdarı öz düşmənlərini izləyərək Osmanlıdan asılı olan vilayətlərə daxil olur. Bu iki ölkə arasındakı “əbədi sülhə zidd deyilmi? Belə kiçik işdən ötrü sənin hökmdarının şəxsən özünün böyük ordu ilə “ləzgilərə” qarşı hərəkət etməsinə lüzum yox idi, bizim vasitəmizlə əvəz ala bilərdi.” [28, s.393-394].

Rus sarayı çıxış yolunu Səfəvi ərazilərini birləşdirmək barədə İstanbulla təklif verməkdə gördü.

Rusiyanın Xəzəryanı vilayətlərin işğalını davam etdirməsi: Osmanlı ordularının Səfəvi ərazilərinə daxil olması. I Pyotr ordusunun əsas hissəsi ilə Rusiyaya qayıtsa da, işğalçılıq niyyətlərindən əl çəkməmişdi. Ancaq onu indi tədricən, böyük dövlətlərin diqqətini çox cəlb etmədən reallaşdırmaq qərarına gəldi. Paytaxta dönərək, 1722-ci ilin noyabrında Həştərxanda olarkən o, Gilanın Rəşt şəhərini tutmaq üçün hərbi-dəniz ekspedisiyası təşkil olunması barədə sərəncam verdi. Polkovnik Şipovun başçılıq etdiyi iki tabordan ibarət bir qüvvə cənuba üzdü və dekabr ayında Rəşt şəhəri ələ keçirildi [13, s.576-579].

Bakı Pyotrın planlarında daha önəmli yer tuturdu. General-mayor M.Matyuşkinə əmr verildi ki, yazda Volqa çayında buzlar açılan kimi əhəmiyyətli bir qüvvə ilə gəmilərdə Bakıya tərəf üzsün [13, s.599-601; 24, v.11 a.ü.].

1723-cü il iyulun ortalarında göyərtəsində piyadaların olduğu rus gəmiləri Bakıya yaxınlaşdılar [24, v.11 a.ü.]. Şəhər hakimi təslim olmaqdan imtina etdiyindən şəhər gəmilərdən top atəşinə tutuldu. Ümitsiz vəziyyətdə qalan müdafiəçilər dörd günlük müqavimətdən sonra, iyulun 21-də təslim oldular.

Rus çarı Bakının alınmasından çox sevindi və Matyuşkinə məktubunda yazdı: “Siz Bakını (heç şübhəsiz türklərdən) almısınız, buna görə də Sizin və bütün zəhmət çəkmiş adamların əməyini qiymətləndirir və Sizi general-leytenant rütbəsinə yüksəldirik.” [13, s.603; 22, s.259].

Bakı alındıqdan bir qədər sonra podpolkovnik Zimbatovun başçılıq etdiyi 500 nəfərlik hərbi dəstə Salyana daxil olub, burada yerləşdi [10, s.20].

Səfəvi əraziləri hesabına iki imperiya arasında sövdələşmə: 1724-cü il osmanlı-rus İstanbul müqaviləsi. Osmanlı sarayı rusların Səfəvi ərazilərini tədricən ələ keçirməsinə laqeyd qala bilməzdi və qalmadı da. Əvvəla, 1722-ci ilin sonunda sultan Şirvanın osmanlı himayəsinə qəbul olunması və onun hakimi Hacı Davuda xan rütbəsi verilməsi haqqında fərman verdi. İki imperiya ordularının eyni bölgədə əməliyyatlar aparması onların arasında hərbi toqquşma təhlükəsi yaradırdı.

I Pyotr cəmi 12 il əvvəl ağır zərbə aldığı Osmanlı dövləti ilə yeni hərbi toqquşmaya girməkdən qorxurdu və buna görə Fransa hökumətindən iki dövlət arasında vasitəçilik göstərməsini xahiş etdi. O zaman Fransa ilə Avstriya arasında müharibə təhlükəsi mövcud idi və fransız hökuməti Osmanlı dövlətini özünə müttəfiq etmək istəyirdi. Buna görə də Türkiyənin digər dövlətlə - Rusiya ilə müharibəyə cəlb olunmasında maraqlı deyildi. Məhz bu səbəbdən fransız hökuməti İstanbuldakı səfiri markiz de Bonaka Rusiya ilə Osmanlı arasında ixtilafın nizamlanmasında vasitəçilik göstərməsinə göstəriş verdi. De Bonakın söyləri ilə Rusiyanın İstanbuldakı rezidenti İ.Neplyuyevlə Osmanlı

sarayının rəis-ül-kittabı Mehmed Əfəndi arasında uzun sürən və gərgin danışıqlar başladı. Osmanlı tərəfi Rusiyanın ələ keçirdiyi ərazilərdə daxil olmaqla bütün səfəvi ərazilərini, Rusiya tərəfi isə və digər Səfəvi ərazilərindən çıxmasını tələb edirdi [19, s.68-69].

Nəhayət 1724-cü il iyulun 12 (23)-də tərəflər Səfəvi mülklərini bölmək haqqında razılığa gəldilər. Giriş, 6 maddə və nəticə hissəsindən ibarət müqavilədə Terekdən başlayaraq Astrabada qədər uzanan ensiz Xəzəryanı zolağın Rusiyaya, Şərqi Gürcüstanın, Səfəvilərə qalan Ərdəbil və ruslara keçən Xəzəryanı zolaq istisna olmaqla, bütün Azərbaycanın Türkiyəyə keçməsi haqqında razılıq əldə edildi. Tərəflər belə bir razılığa da gəldilər ki, əgər II Təhmasib bu müqaviləni tanımaqdan imtina etsə, onu devirib, daha itaətkar bir şəxsi taxta çıxarsınlar [8, v.3-7].

Beləliklə, Səfəvi əraziləri hesabına sövdələşmə iki imperiya arasında müharibə təhlükəsini aradan qaldırdı.

Rusiya və Osmanlı imperiyası istədiklərinə nail oldularmı? Rusiya və Osmanlı dövləti Səfəvi ərazilərini çox az müddət öz əllərində saxlaya bildilər. Çünki, 1726-cı ildən başlayaraq görkəmli sərkərdə Nadir Əfşar dövlətin qüdrətini və sərhədlərini bərpa etməyə başladı. 1730-cu ilə kimi əfqanları Səfəvi ərazilərindən qovmağa nail olan Nadir bundan sonra Osmanlılarla uzun sürən müharibələrə başladı və onları 1735-ci ildə yeni ələ keçirdikləri bütün Səfəvi ərazilərini tərk etməyə vadar etdi. Rusiya da 1732-ci il Rəşt və 1735-ci il Gəncə müqavilələri ilə yeni ələ keçirdiyi bütün Xəzəryanı əraziləri qaytarmağa məcbur oldu.

Bəs Rusiya və Osmanlı dövlətinin Səfəvi ərazilərini ələ keçirmək uğrunda mübarizələrinin onlara hansı zərəri və hansı faydası olmuşdu? Zərər bundan ibarət idi ki, iki dövlət xeyli insan itkisinə və məsrəflərə məruz qaldılar. Fayda isə bundan ibarət oldu ki, heç bir tərəf əsas rəqibinin onun sərhədləri yaxınlığında məhkəmlənməsinə yol vermədi.

ƏDƏBİYYAT

1. Алиев Ф.М. Антииранские выступления и борьба против турецкой оккупации в первой трети XVIII века. Баку: ЭЛМ, 1975.
2. Алиев Ф.М. Миссия посланника русского государства А.П. Волынского в Азербайджан, Баку: ЭЛМ, 1979.
3. Архив Внешней Политики Российской Империи, (АВПРИ) ф.77. Сношения России с Персией, опись 1, 1721 г., д.1.
4. АВПРИ, ф.77 (СРП), оп. 1, 1722 г., д.13
5. АВПРИ, ф.77 (СРП), оп.1, 1722 г., д.14
6. АВПРИ, ф. 77 (СРП), оп. 1, 1722 г., д. 20
7. АВПРИ, ф. 77 (ССРП), оп. 1, 1722 г., д. 24

8. АВПРИ, ф.89 (СРТ), оп. 8, 1721 г., д. 7
9. Бергман В. История Петра Великого, т.5 (пер. с немецкого Е.Аладыш) СПб, 1844.
10. Бутков П.Г. Материалы для новой истории Кавказа с 1722 по 1803 год. ч.1, СПб, 1869.
11. Голиков И.И. Деяния Петра Великого, мудрого преобразителя России (собранные из достоверных источников и расположенные по годам), т. X, II изд., М., 1898.
12. Козубский Е.И. История города Дербента. Темирхан-Шура-1906.
13. Комаров В. Персидская война 1722-1725 (Материалы для истории царствования Петра Великого //Русский Вестник, т.68, №4, СПб, 1867
14. Корсаков Д.А. Артемий Петрович Волинский. Биографический очерк //Древняя и новая Россия, 1876.
15. Левиатов В.Н. Очерки из истории Азербайджана XVIII века. Баку, Изд. АН Азербайджана, 1948.
16. Лысов В.П. Персидский поход Петра I, 1722-1723 гг., М., 1951.
17. Материалы для истории русского флота, ч. IV, СПб, 1867.
18. Мельгунов Г.В. Поход Петра Великого в Персию //Русский Вестник, 1847, ч.110
19. Мустафазаде Т.Т. Азербайджан и русско-турецкие отношения в первой трети XVIII века. Баку:1993.
20. Неверовский А.А. Краткий исторический взгляд на Северный и Средний Дагестан до уничтожения влияния лезгинов на Закавказье. СПб., 1848.
21. О персидском походе Петра Великого // Русский архив, М., 1899.
22. Приказы и письма императора Петра Великого и императрицы Екатерины I к генералу Матюшкину во время войны с Персией // Отечественные записки, ч.XXXII.
23. Российский государственный Архив Древних Актов. ф.77 (СРП), 1715 г., д.1.
24. Российский Государственный Военно-Исторический Архив, ф.846, оп. 1, д.1539.
25. РГВИА, ф. 816, д.1540
26. Соймонов Ф.И. Описание Каспийского моря и чиненных на оном российских завоеваний, яко часть истории государя императора Петра Великого, СПб, 1763.
27. Смирнов В.А. Политика России на Кавказе в XVI-XIX вв., Москва-1958.
28. Соловьев С.М. История России с древнейших времен, т.9 (кн.17-18) М., 1963

29. Соловьев С.М. Петр Великий на Каспийском море // Вестник Европы, 1868, т. т. 2-3
30. Туманский Ф., Описание похода государя Петра Великого в Персию// Русский Вестник, 1874, т.110
31. Ульяницкий В.А. Русские консульства за границею в XVIII веке, ч.1, Москва-1899.
32. Чулков М.Д. Историческое описание российской коммерции при всех портах и границах от древних времен до ныне настоящего и всех преимущественных узаконений по оной государя императора Петра Великого и ныне благополучно царствующей императрицы Екатерины Великой – т.2, кн. 2, СПб, 1785
33. J.Von Hammer-Purgstale. Werke. I band 7. Geschichte des Osmanischen Reiches. Graz (Austria), 1963.
34. Jacob J. Resichudgen Englands zu Rusland und sur Türkei in den Jahren 1718-1717. Basel: 1945.